

70 éve született Radnóti Miklós

POMOGÁTS BÉLA

Forma és világszemlélet

RADNÓTI MIKLÓS IRODALMI NÉZETEI

Radnóti Miklós — szembeszegülve a korszak barbár hatalmaival — az irodalomban találta meg életének keretét, az irodalomból épített magának várat, belőle kovácsolta az ellenállás fegyverét. Az irodalom mint életforma szükségszerűen szélesebb kört jelölt, mint pusztán a költészetet. A kor írástudó értelmiségének módjára Radnóti is változatos irodalmi tevékenységet folytatott, versei és műfordításai mellett tanulmányokkal, kritikával, rádió-előadásokkal foglalkozott, különféle kiadványok szerkesztésében vállalt szerepet. Minderre rákényszerítette a megélhetés gondja is. Tanulmányai és bírálati mégis jóval többet jelentenek az irodalmi életforma egyszerű következményeinél vagy az írói megélhetés szerény forrásainál. Határozott művészi elvek öltének alakot bennük, rokonszenves esszéíró egyéniség arcát vázolják fel a mai olvasó előtt. Irodalmunkban gyakran végeztek költők és regényírók kritikusi tevékenységet. Gondoljunk olyan klasszikus egyéniségekre, mint Petőfi és Arany, vagy gondoljunk Ady, Babits, Kosztolányi, Füst Milán és József Attila tanulmányaira, esszéire. Nem egyszerűen az irodalmi élet kényszerűségében — az elhivatott kritikusegyéniségek ritkasága miatt — kellett költőinknek tanulmány- és esszéírásra vállalkozniok. Belső kényszerűség okozta ezt a vállalkozást: az irodalom ügyéért vállalt felelősség és a biztos ízlés készített költőket arra, hogy az irodalom önismeretének, öntudatának kifejezői legyenek.

A felelősség tudata és az ízlés ereje jelent meg Radnóti Miklós irodalmi tanulmányaiban és bírálatában is. Biztos elveket alakított ki magának, a nemzeti irodalom hagyományos etikája irányította ítéleteit. Radnótinak különleges helye volt a „harmadik költőnemzedék” sorában, erről a helyről irodalmi elvei is tanúskodtak. Az irodalom által képviselt emberi értékek védelmében Babits Mihály volt mestere, aki a költészet morális küldetésének hangsúlyozásában vállalta azt a szerepet, amelyet a korabeli szóhasználat a „homo moralis” fogalmával jelölt. A Babits által képviselt fogalom a klasszikus humanista erkölcsöt juttatta érvényre a kor általános züllésével és morális káoszával szemben. Babits órhelynek tekintette a költészetet, amelynek nemes eszményeket, humanista hagyományokat kellett hirdetnie. Az irodalom erkölcsi felelősségét és küldetését tanította, ennek a tanításnak a belső logikája révén jutott el az elkötelezetlen, független költő szerepétől a prófétasors elszánt vállalásáig. Mind nyitabb állásfoglalása, a háborút és a fasiszmust elítélő művei, nyilatkozatai nagy hatást gyakoroltak Radnótira. Ugyancsak nagy hatással volt rá az a szellemi komolyság, amellyel Babits az irodalom ügyei fölé hajolt. A Nyugat szerkesztője sohasem tekintette léha játéknak a költészetet, a barbárság terjedő hatalmával szemben pedig a versben keresett mozgósító és ellenálló erőt. Mindez erős vonzást gyakorolt Radnóti Miklósrá, aki maga is az antifasiszta ellenállás minél hatékonyabb szellemi fegyverét készült kialakítani. Mind közelebb került az idős mesterhez, a költészet etikai hivatásának tudatában és vállalásában érezte eszmei rokonságukat és szövetségüket.

Ellenállását azonban nemcsak Babits példája erősítette, hanem József Attiláé is. A nagy előd számára ugyancsak természetes küldetését jelentett az antifasiszta küzdelem. A szocialista költő, aki korán és határozottan ismerte fel a népfrontos összefogás történelmi jelentőségét, benső igényének és személyes feladatának tekintette a szellemi ellenállásban vállalt szerepet. József Attila nem a szellemi értékek védelmétől jutott el az ellenállásig, hanem a társadalmi küzdelemtől, költői eszményét ennél fogva a „homo socialis”-ban találta meg. E fogalomról Kosztolányi „homo aestheticus” ideáljával vitatkozva adott meghatározást. A „homo socialis” József Attila szerint, szemben a „homo aestheticus”-szal, „érzi, hogy léte a társadalmi életbe, viszonyokba ereszti gyökereit”, és „azonosítani tudja magát a társadalmi létet szabályozó alapvető elvekkel”. Éppen ezért a szocialista költő számára ő képviseli „az ízlés forrását”-t, az ő szociális elkötelezettsége jelenti a szellemi ellenállás mozgató erejét. Radnóti Miklós ezzel az állásponttal csak egyetérthetett. Nemcsak azért, mert József Attila tanulmányában maga is azt méltatta, hogy a tanulmány hőse miként emelte „magas költészetté a politikai mondanivalót”, hanem azért is, mert ő maga szintén a társadalmi forradalom eszméitől és a mozgalmi költészetből érkezett a szellemi ellenállás tudatos vállalásához. A harmincas évek közepe már ennek az ellenállásnak a történelmi igényét, sőt kényszerét alakította ki; ezt ismerte fel József Attila, Radnóti Miklós, sőt maga Babits. És ennek a történelmi kényszerűségnek: az antifasiszta szellemi ellenállásnak a feltételei között közeledett egymáshoz eszmeileg és személyileg egyaránt József Attila és Babits, illetve ismerte fel a maga helyét Radnóti kettejük mellett, kettőjük között, őrizve József Attila költői példáját és vállalva Babitsét.

A választott helyet egyfelől Babits, másfelől József Attila vonzása jelölte ki. Ez a kettős vonzás szabta meg Radnóti Miklósnak a kor irodalmi életében és mozgalmában betöltött szerepét. Meglehető pontossággal határozzuk meg ezt a szerepet, ha Radnóti elhelyezkedését a polgári humanista hagyományokat őrző *Nyugat* és a szocialista tájékozódással fellépő *Gondolat* között keressük. Nem véletlenül, hiszen a költő mindkét korszakos szerepű folyóiratnak szorgalmas és megbecsült munkatársa volt. Az antifasiszta ellenállás, valamint a szellemi értékek védelme a két folyóiratot is részben összekötötte. A *Nyugat* a harmincas évek közepén magán viselte annak az átalakulásnak a bélyegét, amely szerkesztőjének, Babits Mihálynak a költői világában végbement, és amelynek klasszikus eredménye, igazolása a *Jónás könyve* lett. A *Nyugat* olvasóinak és táborának ekkor üzenté Babits: „Meglehet, hogy az igazi irodalmárban mindig van valami a forradalmiságból is, s talán rá is szolgáltunk minden gyanúra és üldözésre (...) legmélyebben mindig elégedetlen és forradalmár voltam (...) még konzervativizmusom is dac és lázadás! értse, aki érti.” A nagy hagyományt és elsőrendű irodalmi szerepet képviselő folyóirat ekkor lépett mintegy „második hőskorába”, humanista eszmények képviselőjére vállalkozott, a szellemi ellenállás erődjé lett. „Sokkal hálátlanabb, sőt veszélyesebb hőskor volt az elsőnél — állapította meg Vas István *A második hőskorban* című emlékezésében —, és távolról sem olyan mutató. De végül is az öntelten őszinte és elszigetelten magyar maradiság megostromlásához sem szükségeltetett nagyobb hősiesség, mint az ellenálláshoz egy forradalmi álarcot viselő reakció virulens világáramlatával szemben.” Vas István dicsőségnek tudta, hogy a *Nyugat* munkatársa lehetett, és Radnóti-val együtt vallotta: „szocializmusunk töretlen folytatása és gazdagodása Babits humanizmusának”.

A másik kör, amelyben otthonra és társakra talált, a kommunista *Gondolat* köre volt. A *Gondolat* legális folyóiratként működött, polgári radikális és népi írót is szerepeltetett, de az illegális kommunista párt irányításával dolgozott. Megjelentetését 1935-ben Madzsar József és Sándor Pál, az illegális pártvezetés tagjai kezdeményezték, első szerkesztője Nemes (Nágel) Lajos volt, aki a kolozsvári *Korunkkal* állott kapcsolatban, és Gaál Gábor biztatására vállalta a folyóirat alapítását. A szerkesztést 1936-ban a pártvezetés megbízásából Vértes György és Déry Tibor, majd egyedül Vértes vette át. A folyóirat népfrontos programmal működött 1937-ig, mikor

is Vértest letartóztatták, és ez a lap megszűnését vonta maga után. Munkatársai között Bálint György, Darvas József, Déry Tibor, Gelléri Andor Endre, Illyés Gyula, József Attila, Molnár Erik, Sárközi György, Veres Péter, Zelk Zoltán és Radnóti Miklós szerepelt többek között. Radnóti a folyóiratnak szinte minden számában jelen volt verseivel és bírálatával. Vértés György emlékezete szerint tagja volt a szerkesztőség szűkebb munkatársi gárdájának is, lektori munkát végzett, előfizetőket toborzott. A *Gondolat* megszűnése idején többek társaságában azzal a tervvel foglalkozott, hogy Darvas József szerkesztésével folytatnák a munkát tovább; e tervet azonban nem sikerült megvalósítani. A *Gondolat* mellett munkatársa lett a szociáldemokrata sajtónak, a *Népszavának* és a *Szocializmus* című folyóiratnak is.

A *Nyugat* szellemi, művészi igényessége, és a *Gondolat* társadalmi, közéleti felelősségtudata egyformán vonzotta Radnótit, hiszen ő maga is e két elvet: az esztétikai igényt és a szociális felelősséget tekintette kiindulásnak, midőn az irodalom természetét és feladatát meg kellett határoznia. Illetve, midőn gyakorlati szerepet vállalt az irodalmi élet gondozásában, mint a *Nyugat* vagy a *Gondolat* kritikusa. Elméleti és kritikai tevékenysége költészete mellett meglehetősen háttérbe szorult a kutatások során, holott nemcsak az életmű értékes fejezete, hanem a korszak magyar kritikai életének karakteres része is. Radnóti természetesen nem hagyott hátra olyan gazdag kritikai művet, mint Bálint György, Halász Gábor vagy Szerb Antal. Mégsem lehet azt mondani, hogy irodalomkritikai működése pusztán a költészet „mellékterméke” volna. Tanulmányaiból és kritikáiból érdekes kritikusegyniség bontakozik ki, akinek önálló szerepe van még abban a gazdag és színes képben is, amelyet a korszak hazai irodalomkritikája, az „esszéíró nemzedék” (Halász Gábor, Szerb Antal, Cs. Szabó László, Bóka László, Sötér István és mások) működése jelent.

Radnóti esszéinek és bírálatainak karakterét a magyar baloldali, a szocializmus eszmei vonzásában dolgozó, a marxizmus esztétikájával is érintkező irodalomkritikában betöltött szerepe adta meg. A *könyv és az ember* című, 1937-es írói vallomásában arról beszélt, hogy világmérvénnyé kialakulására nagy hatást gyakorolt Marx műve, irodalomszemléletének fejlődésével kapcsolatban pedig Lukács György munkáira hivatkozott. *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című tanulmányában Lukácssal érvelt, idézte gondolatait. Tudjuk, hogy a filozófus korai műveit ismerte: az *Esztétikai kultúra*, *A modern dráma fejlődésének története*, valamint *A lélek és a formák* című könyveket, amelyek valójában megelőzték Lukács György gondolkodásának marxista fordulatát. Ám e művekből is a művészet és társadalom szoros kapcsolatának elvét olvasta ki. Radnóti irodalomkritikai tevékenysége valójában olyan normatív rendszerre utalt, amely a szocialista irodalomfelfogással összhangban határozta meg az irodalom szerepét. Az irodalom és a társadalom kölcsönösségét vallotta, a művészet közéleti felelősségét, ugyanakkor nagy szerepet szánt az esztétikai értéknek, a mesterség tökéletes ismeretének.

Az irodalmi alkotást úgy tekintette és úgy vizsgálta, mint a művészi és a társadalmi érték különleges vegyületét. Lukács György nyomán a tartalom és a forma lényegi kölcsönösségét tételezte fel, nem választotta külön a kettőt, meggyőződése szerint a haladó eszmét magasrendű formának kellett kifejeznie. „A világszemlélet — írta egy 1933-as bírálatában — hordozhatja műalkotás, de hordozhatja giccs is. Ahogyan elnyomhatja a világszemlélet a művészetet, és akkor nem művészet többé, vagy föloldódhatik benne és lényegévé lesz. Egy ideológiailag helyes vonalú verseskönyvnel mondjuk: a költői közhelyeket nem menti a könyv ideológiailag helyes vonala. A közhely ebben az esetben is rossz.” *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című tanulmányában pedig módszeresen fejtette ki a társadalmi eszme és a művészi forma egymást kölcsönösen feltételező egységének gondolatát: „Világszemlélet — olvassuk — lényegileg mindig a formában fejeződik ki, mert ezen keresztül válik valósággá. És mert a műalkotás társadalmi produktum, s mert a világnézet a társadalommal szerves, ezt a világnézetet természetesen megjelenési formájában hordozhatja, és hordja is. A mondanivalóval kölcsönösen alakítják egymást, de kell is, hogy alakítsák.”

Ebből az elvből magas fokú igényesség következett, amely nemcsak a forma feltétlen művészi értékét várta el, hanem az alkotó művész mesterségbeli felkészültségét és erkölcsi felelősségtudatát is. Radnóti vállalta a „poeta doctus” tudatos fegyelmét és áldozatos munkáját, azt a művészetet és művészi ismeretet, amit az irodalom, mint műhely követelt. A mesterség tökéletes birtoklását mástól is elvárta, a készültséget és a tudatlanságot nem nézte el. „... mert a költészet anyaga a nyelv — az elv —, a forradalmi költészet a nyelv forradalmi formálásával is egyértelmű. Ehhez pedig mesterségbeli tudás, vagyis teljesen a formáló hatalmában tartott nyelv, és a nyelvnek mint anyagnak problémává érése szükséges. Enélkül különben semmiféle műalkotás létre nem jöhet.” Az alkotó munka belső moráljáról szólva pedig Lukács Györgyöt idézte: „A formálás: az utolsó ítélet a dolgok felett... A forma: egy adott helyzet adott lehetőségei között a maximális erő kifejtés; ez az igazi etikája a formáknak.” A tartalom és a forma egységének elve így kapott Radnóti esztétikájában kiemelt szerepet, a mesterség és a műgond pedig erkölcsi jelentést. Irodalomfelfogásából következett, hogy a művészi alkotást az esztétika és az etika kettős rendszerében helyezte el.

Az irodalom sajátos természetének és hivatásának meghatározásában Radnóti, barátjához, Dési Huber Istvánhoz hasonlóan, egy későbbi, nyitottabb szocialista művészetfelfogás útját egyengette. Ez a felfogás alapvetően eltért attól a türelmetlen szektariánus és dogmatikus felfogástól, amely a harmincas évek első felében oly sajnálatos szerepet játszott az illegális kommunista mozgalom művészetpolitikájában. A mozgalmi vezetés nagy részben a „proletkultus” nézetek képviselője volt. Ezek a nézetek nagyban akadályozták az alkotó művészet és a szocialista eszmék találkozását, s komolyan hátráltatták a munkásmozgalom befolyását az alkotó értelmiség körében. A „proletkultus” művészetpolitika befolyásolta a moszkvai emigráció irodalmi platformtervezését, amely több baloldali író társaságában József Attilát is ki akarta taszítani a progresszív irodalom köréből, ez hatotta át 1931—1935 között a kolozsvári Korunk tevékenységét, s még olyan kiváló irodalmi teoretikusok és kritikusok munkásságában is érezhető nyomot hagyott, mint Fábry Zoltán és Gaál Gábor. Midőn Radnóti Miklós a maga művészeti elveit megfogalmazta, ezzel a szektariánus felfogással is vitába szállt. Rejtett volt ez a vita, hiszen a „proletkultus” nézetek bírálata nem kapott hangot közvetlenül. A tartalom és forma egységéről, a költői nyelv szerepéről kifejtett nézetek mindazonáltal a dogmatikus irodalomszemlélet bírálatát is tartalmazták, a nyitottabb és korszerűbb szocialista irodalmi tudatot készítettek elő. Radnóti elméleti megnyilatkozásai ennyiben — hasonlóan József Attila, Bálint György, Sinkó Ervin, a „népfrontos” fordulathoz érkezett Gaál Gábor és Fábry Zoltán gondolataihoz — a később kibontakozó szocialista irodalomismeret előfutárainak tekinthetők.

Radnóti Miklós határozott irodalomfelfogást, szabatosan végiggondolt és megfogalmazott esztétikai elveket alakított ki a maga számára. Ezeknek az elveknek a birtokában vállalta az irodalomkritikus felelős szerepét. Fontosnak tartotta, hogy a kritikusnak rendszerezett és határozott elvei legyenek. Ebben látta a szakma felelősségtudatát, moráljának feltételét. „A kritikusnak legyen meggyőződése, s álljon helyt érte” — vallotta Gyulai Pállal (*A magyar irodalom története a huszadik században*). Ő is meggyőződése szerint bírálta, ha kellett szigorral, ha kellett könyörtelenül, a dilettánsokat és a szerencselovagokat mindenestre kitessékelte az irodalom kapuján. Főleg költőkről, verseskönyvekről mondott véleményt. A *Nyugaton* általánosan szokásban volt, már csak Babits példája miatt is, hogy a költészet dolgairól maguk a költők nyilatkozzanak. Így lett a *Nyugat* kiváló verskritikusa Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Sárközi György, Fenyő László, Forgács Antal és Radnóti. Ugyanezt a szerepet vállalta a *Gondolat*nál. Babits, Kaffka Margit, Kassák, Füst Milán, József Attila, Szabó Lőrinc és Berda József műveiről közölt bírálatokat; legtöbbször mégis nemzedéktársairól: Zelk Zoltánról, Takáts Gyuláról, Földeák Jánosról, Hajnal Annáról, Toldalgi Pálról, Havas Endréről írt. Figyelme és kritikai munkássága szinte átfogta a kor egész magyar költészetét.

Személyes hangon, sokszor a rokonszenv hangján számolt be olvasmányairól. A baloldali irodalom gondozását mindig saját ügyének tartotta. Solohov nagyregényéről, a *Csendes Donról* ő írta az egyik legértőbb korabeli hazai kritikát. Rendszeresen ismertette Bálint György műveit, és érdeklődő figyelemmel fogadta a szocialista költők vagy a „munkásírók” verseit. Ha bírált, ha nyesegetett, a haladó irodalom rangja és hitele lebegett a szeme előtt. *Jegyzetek a formáról és a világszemléletről* című tanulmányát a következő vallomással fejezte be: „... ez igénytelen jegyzetek célja sem más, mint szolgálni a szocialista kultúra ügyét. Mert erre az ügyre egy életet tett fel e sorok írója, s ez nem szentimentális kitétel, hanem vallomás és vállalás. És úgy gondolja, ezt tették azok is, akikkel vitázik itt, és akiket általánosságban bírál. Bírál, de nem támad. És hiszi, hogy becsületes írói szándékkal a vita csak napsütés, mely érleli azt a kultúrát, amely nálunk sajnos még csak vetemény a régi dicsőségű, de már sohasem rügöző őserdő, a polgári kultúra derekas fáin alatt.”

TÉGLÁSY IMRE

„Nézd a világ apró rebbenéseit”

RADNÓTI MIKLÓS REALIZMUSA
AZ ELMÉLET ÉS GYAKORLAT TÜKRÉBEN (1934—1944)

A lírai realizmus szakkifejezést eddig ismert forrásban ugyan sehol sem írta le Radnóti Miklós, Pomogáts Béla azonban jó érzékkel állapította meg ezzel kapcsolatban, hogy „... ő maga is tudatában volt a stílusváltás irodalomtörténeti fontosságának. Elméletileg is felismerte azt a szükségyszerűséget, amelynek révén *lírai realizmusnak* (kiemelés tőlem: T. I.) és kötött formának kell felváltani az avantgarde és a szabad vers korszakát.”¹

A költő stílusát illetően legutóbb Baróti Dezső is ilyen irányba módosította korábbi észrevételét, az impresszionisztikus jelleg helyett az „objektív tájleírás” kifejezést használja.²

A kérdés tisztázásában nagy segítséget nyújthat legújabban előkerült egyetemi dolgozata.³ Az 1934 decemberében keletkezett francia nyelvű tanári szakvizsgadolgozat a *Le réalisme lyrique* (A lírai realizmus) címet viseli. Létrejötté, tartalma szervesen következik Radnóti addigi írásaiból, elméleti fejtegetéseiből.

A továbbiak jobb megértése érdekében kivonatossan közöljük tartalmát:

„A realizmus a lírai költészetben mindig ellenhatás, mindig valami ellen irányul. Nem alkotó jellegű komponense a lírának — mely minden alapvető kényszer ellentéte, ugyanakkor megvalósulása kötött. A lírai realizmus küzdelem, s művészisége részben e harc kimenetelétől függ. Mivel pedig ellenhatás, így leggyakrabban a romantikus irányzattal szemben nyilvánul meg, melynek lényege a strichi végtelenség (Unendlichkeiten).

A realizmus bizonyos értelemben »röghöz kötöttséget« jelent, főként ha olyan műfajban vizsgáljuk, mely a szabad asszociációkból születik a költészet által.

A lírai költő mondanivalója a képben, a látomásban ölt formát. Lírai realizmus-